

ΙΣΤΟΡΙΚΟ & ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ
ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ & ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ & ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Τ. Θ. 1548, 65110 Καβάλα

Η ΚΑΒΑΛΑ ΚΑΙ ΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Από την Αρχαιότητα μέχρι σήμερα

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

Α' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

20-23 Σεπτεμβρίου 2001

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΡΟΥΔΟΜΕΤΩΦ

ΤΟΜΟΣ Β'

Καβάλα 2004

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΦΩΤΑΔΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΒΑΛΑ

ΛΙΛΑΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΟΥ - ΣΑΠΦΟΥΣ ΑΓΓΕΛΟΥΔΗ

Όταν στις 1-8-1891 ο εικοσιεπτάχρονος Ιωακείμ Σγουρός¹, μέχρι τότε Μητροπολίτης Νικοπόλεως και Πρεβέζης μετατέθηκε στη Μητρόπολη Ξάνθης και Περιθωρίου, άρχισε μια λαμπρά περίοδος σε κοινοτικά έργα στη περιοχή ευθύνης του. Πολυμήχανος και προικισμένος με σπάνιες διοικητικές αρετές, χρημάτισε για τρείς περιόδους συνοδικός, πρόεδρος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων και του Ιωακειμέιου Παρθεναγωγείου στη Πόλη. Η συναναστροφή του με τους Ρωμιούς της Πόλης και το Πατριαρχείο, γρήγορα τον φέρνει σε επαφή με το λίγο μεγαλύτερό του, γεννημένο το 1859, αρχιτέκτονα Περικλή Δ. Φωτιάδη². Σ' αυτόν τον αρχιτέκτονα θα αναθέσει ο Ιωακείμ Σγουρός τη μελέτη αρκετών έργων της αρχιερατείας του.

Ο Φωτιάδης (εικόνα 1), γνωρίζει το 1891, ενώ φοιτά στην τελευταία τάξη της Σχολής Καλών Τεχνών³ της Πόλης, την πρώτη του επαγγελματική επιτυχία. Παίρνει μέρος στο διαγωνισμό της Εφορείας του Σταυροδρομίου για την ανέγερση του Ζωγραφείου Γυμνασίου⁴. Στη μελέτη του προτείνει και το πρωτότυπο για την εποχή σύστημα θέρμανσης όλων των αιθουσών διδασκαλίας με θερμό αέρα. Η κρίση των μελετών ανατέθηκε στο Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο και το γέρας της νίκης απονεμήθηκε στη μελέτη με τον κωδικό “Αναξαγόρας”, που έκρυψε το νεαρό Φωτιάδη. Η επιτροπή χαρακτήρισε το σχέδιο ως “προϊόν μελέτης ανδρός κατόχου της Επιστήμης” και την óψη του “ρυθμού καθαρεύοντος ελληνικού και πρέπουσαν εις σχολείον”. Οι τότε επίτροποι óμως του Σταυροδρομίου εκτίμησαν ότι ο αρχιτέκτονας “έχει μεν πολλά προσόντα και καλαισθησία και ιδιοφυΐα περί τα αρχιτεκτονικά, óμως είναι πολύ νέος, η δε πείρα η σοβαρά και όγραφος επιστήμη, η κατακτημένη μόνον μετά μακράς και επισταμένης παρατηρήσεως σπανίως νοστιμεύεται τα θέλγητρα της νεότητος”⁵. Αποφάσισαν έτσι να αναλάβει ο 34χρονος Φωτιάδης την επίβλεψη αυτού του σημαντικού για την ομογένεια κτιρίου υπό την εποπτεία óμως Τεχνικής Επιτροπής.

Ακολουθεί ο σχεδιασμός του Ναού της Αγίας Κυριακής στο Κοντοσκάλι του Βυζαντίου (1893) και την αμέσως επόμενη χρονιά, το 1894, ο Φωτιάδης διακρίθηκε σ' ένα δεύτερο αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, για την ανοικοδόμηση της Πατριαρχικής Θεολογικής Σχολής της Χάλκης, που είχε καταστραφεί στο σεισμό του 1894. Η κριτική επιτροπή που αποτελούνταν από τον καθηγητή αρχιτεκτονικής στη Σχολή Καλών Τεχνών Alexandre Vallauri και το βασιλικό

Εικ.1: Ο Περικλής Φωτιάδης σε νεαρή ηλικία (Σ. Τσιλένης, Τα έργα και οι ημέρες ενός Κωνσταντινουπολίτη Κάλφα, του Περικλή Δημητρίου Φωτιάδη, 1998, σ. 225)

Εικόνα 2: Η Θεολογική Σχολή της Χάλκης (Σ. Τσιλένης, 1998)

κάλφα Βασιλάκη εφένδη Ιωαννίδη, επέλεξε το νεοβυζαντινό κτίριο του Φωτιάδη (εικ. 2), με κάτοψη σε σχήμα Π, προς τιμή της δωρητή της Σχολής Παύλου Στεφάνοβικ Σκυλίτση.

Την ίδια χρονιά ξεκινά η συμμετοχή του σε συνεργασία με άλλους ομογενείς τεχνικούς, αρχιτέκτονες και καλφάδες στη διαμόρφωση του Νοσοκομείου των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, του περιφήμου Μπαλουκλή⁶. Στο σπουδαίο αυτό από πολλές απόψεις έργο, ο Φωτιάδης ακολουθώντας τις υποδείξεις του γιατρού Αλέξανδρου Καμπούρογλου, έπαιξε σημαντικό ρόλο όχι μόνο στο σχεδιασμό-κατασκευή μεμονωμένων κτιρίων-περιπτέρων αλλά και στη διαμόρφωση του γενικού χωροταξικού σχεδίου⁷.

Ο Φωτιάδης εργάζεται στην Πόλη μέχρι το 1924. Στο διάστημα αυτό τα έργα που εκπόνησε στην ίδια την Κων/πόλη, τα Πριγκηπόνησα, την Ανατολική Θράκη και τη Βόρεια Ελλάδα είναι ποικίλα και πολλά. Το 1924, όπως και πολλοί άλλοι ομογενείς αρχιτέκτονες, μετακομίζει στην Αθήνα, όπου συνεχίζει το ελεύθερο επάγγελμα. Το 1925 προσλαμβάνεται στο Τεχνικό Γραφείο του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Εκεί είναι εξόχως παραγωγικός. Κατά την τριετία 1930-32 γίνεται προϊστάμενος του Γραφείου αυτού. Συνεχίζει να εργάζεται εντατικά σχεδιάζοντας και εκτελώντας δημόσια έργα μέχρι το 1933, οπότε αποσύρεται στο σπίτι του στην Αθήνα, έχοντας μελετήσει έναν

απίστευτο αριθμό κτιρίων. Τον Ιούνιο του 1955 η Μέλπιω Μερλιέ οργανώνει στις αίθουσες του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών μια έκθεση των έργων του, που προκάλεσε το θαυμασμό όλου του πνευματικού κόσμου της Αθήνας. Πλήρης ημερών πεθαίνει το 1960 σε ηλικία 101 ετών.

A. Ο ιερός ναός του Αγίου Παύλου.

1. Οι προσπάθειες ανέγερσης.

Είναι καιρός όμως να επανέλθουμε στην Πόλη, εκεί γύρω στα 1892 για να ξαναβρούμε το δραστήριο μητροπολίτη μας Ιωακείμ να συναντάται με τον Περικλή Φωτιάδη που είναι ήδη γνωστός στην Πόλη από τη μελέτη του Ζωγραφείου Γυμνασίου. Ως πρόεδρος λοιπόν της Ελληνορθοδόξου Κοινότητας Καβάλας του αναθέτει ήδη από το 1892⁸, τη μελέτη της ανέγερσης του ιερού ναού του Αγίου Παύλου⁹. Όμως η διαδικασία ανέγερσης του Αγίου Παύλου θα είναι απίστευτα χρονοβόρα. Μόλις στις 21 Απριλίου 1902, διαβάζουμε στον κώδικα της Κοινότητας Καβάλας ότι¹⁰: “ενεκρίθη η άμεσος εξαγορά του οικοπέδου του κ. Μουσόν, προς ανέγερσιν Ιεράς Εκκλησίας. Δια την εξαγοράν ο Τίμιος Πρόδρομος θα δώσει τη Αυτού Σεβασμίτητι αμέσως λίρας οιθωμανικάς πεντακοσίας, ο δε Άγιος Αθανάσιος ομοίως αμέσως¹¹”. Φαίνεται όμως ότι το οικόπεδο του κ. Μουσόν δεν επαρκούσε για το φιλόδοξο σχέδιο του Φωτιάδη και έτσι στον Κώδικα της 24^{ης} Φεβρουαρίου του έτους 1903 διαβάζουμε ότι: “... παρέχεται το δικαίωμα τη Επιτροπή της ανεγερθησομένης νέας Εκκλησίας του Αγίου Παύλου της αγοράς του οικοπέδου Μεχμέτ Περιντζή, απολύτως αναγκαίου δια την ανέγερσιν της Εκκλησίας αντί τριακοσίων ενενήντα λιρών Τουρκίας ...”.

Η θεμελίωση όμως του ναού καθυστέρησε άλλα τρία χρόνια¹², γιατί η έκδοση του απαραίτητου φιρμανιού έγινε δυνατή περί το Μάιο του 1905, όπως μαρτυρούν τόσο ο Κώδικας¹³, όσο και το προσωπικό αρχείο του αρχιτέκτονα¹⁴. Με το ξεκίνημα των εργασιών, στις 29 Ιουνίου 1905 (ημέρα θεμελίωσης του ναού) αποφασίζεται να στηθεί πρόχειρο ομώνυμο ξύλινο παρεκκλήσι εντός του οικοπέδου για την τέλεση της θείας λατρείας. Κατασκευαστής του έργου είναι ο Τήνιος Μάρκος Σαμούχος. Ο προϋπολογισμός του, σύμφωνα με τον αρχιτέκτονα ήταν 19.000 οιθωμανικές λίρες¹⁵.

Οι εργασίες προχωρούν αργά κατά τα δύσκολα χρόνια 1906-1908 και ο ναός υψώνεται μέχρι τον τρούλο. Ακόμη και ημιτελής φωτογραφίζεται και απεικονίζεται σε carte postale της εποχής (εικ. 3) και εντυπωσιάζει τους περιηγητές της εποχής¹⁶. Ο αρχιτέκτονας επιβλέπει με επιμέλεια την κατασκευή του ναού και το 1907 ενώ “παρεπιδημεί” στην πόλη, συμβουλεύει τη Φιλόπτωχη Αδελφότητα Κυριών Καβάλας¹⁷ ως προς την καταλληλότητα του οικοπέδου

Εικόνα 3: Ο Ιερός Ναός του Αγίου Παύλου σε carte postale (αρχείο Ν. Ρουδομέτωφ)

που θα κτισθεί η Μεγάλη Λέσχη της. Ενδεικτικό της σημασίας που αποδίδει ο αρχιτέκτονας στο σχέδιο του συγκεκριμένου Ιερού Ναού είναι το ότι αποστέλλει το 1906 σχεδιάγραμμά του στον ομότεχνό του αρχιτέκτονα Ε. Αντωνιάδη¹⁸ στο Παρίσι, γιατί προφανώς εκτιμούσε την κρίση του. Ο Ε. Αντωνιάδης του απαντά ως εξής: “Ο πενθερός μου μοι εδωκε την επιστολήν σας, δι’ ήν μεγάλως ευγνωμονώ. Τα σχεδιαγράμματα των ναών της εν ΚΠ. Αγίας Κυριακής και του Αγίου Παύλου Καβάλλας είναι θαυμάσια πάντως, και εγκαρδίως συγχαίρω υμίν δι’ αυτά. Ήτο δυσκολώτατον, αν όχι αδύνατον όλως, να χρησιμοποιήσει τις τα ανά χείρας υλικά και περιωρισμένα χρηματικά μέσα, κάλλιον υμάν”.¹⁹

Εν τω μεταξύ ο Φωτιάδης και ο μητροπολίτης αλληλογραφούν συχνά για την πορεία του έργου²⁰. Το 1910 ο Ιωακείμ μετατίθεται στη Θεσσαλονίκη και οι εργασίες φαίνεται να διακόπτονται μέχρι το 1923, εξαιτίας και των πολεμικών και πολιτικών γεγονότων. Και από τη Θεσσαλίκη όμως ο Σγουρός επιβλέπει το έργο! Το μαρτυρεί επιστολή του της 26-4-1912 στην οποία ζητεί από το Φωτιάδη να στείλει σύντομα τα σχέδια. Είναι όμως ήδη αργά γι' αυτόν. Ο Ιωακείμ θα πεθάνει νεότατος λίγες μέρες αργότερα, στις 11-5-1912 σε ηλικία 48 ετών, ενώ ο Άγιος Παύλος θα παραμείνει γιαπί. Τελικά παρά τη μεσολάβηση της Μικρασιατικής καταστροφής και την άφιξη των 27.500 προσφύγων στην Καβάλα

με τα μεγάλα προβλήματα σίτισης και διαμονής, οι εργασίες αποπεράτωσης του ναού θα συνεχιστούν επί αρχιερατείας πλέον του Μητροπολίτη Ξάνθης Πολυκάρπου Ψωμιάδη²¹. Όπως αναφέραμε ήδη, ο αρχιτέκτονας επιβλέπει επιτόπου το έργο του και δίνει οδηγίες με πολυάριθμες επιστολές. Σε μία από τις επισκέψεις του στην Καβάλα, στις 2 Απριλίου 1924, η επιτροπή ανέγερσης²², φωτογραφίζεται στο εσωτερικό του ημιτελούς ακόμη ναού (εικ. 4) με τον Μητροπολίτη Πολύκαρπο, τον κατασκευαστή Μάρκο Σαμούχο και τον ίδιο τον αρχιτέκτονα.

Πολλοί είναι εκείνοι που συνέβαλαν στην κατασκευή του ναού. Τα ονόματά τους αναγράφονται εκατέρωθεν της εισόδου στον κυρίως ναό: Χαρ. Σταυρίδης, Στεφ. Καραγιώργης, Σωματείο Κυριών Αγ. Παύλου, Φιλόπτωχος Αδελφότητος Κυριών Καβάλας, Σωμ. Καπνεργατών Καβάλας, Γεώργιος Λάμπρου, Σπυρ. Στοϊδης, Βενέτω Λιόντα, Κατίνα Σ. Καραγιώργη, Οικ. Κ. Μάνθου κλπ. Η Φιλόπτωχος μάλιστα για να ενισχύσει το 1925 την αποπεράτωση, υποχρεώνεται να τροποποιήσει το καταστατικό της²³. Ο Άγ. Παύλος τελικά λειτουργεί για πρώτη φορά το Δεκέμβριο του 1925 και τα εγκαίνια τελούνται το Μάιο του 1926. Το τελικό κόστος ανήλθε σε 4.500.000 δρχ. Αμέσως μετά τα εγκαίνια στα 1926, η Εκκλησία βαρύνεται με δάνειο της Εθνικής Τράπεζας, 400.000 δρχ. Εγγυητές είναι: Στ. Καράγιωργας, Θ.Λ.Κ. Ρακιτζής, Στ. Αστεριάδης²⁴. Για την εξόφληση του δανείου, το Σεπτέμβριο του 1932, πωλείται στην Αρμενική Κοινότητα, τμήμα του οικοπέδου στα ανατολικά, έκτασης 485 τ.μ., όπου βρισκόταν το αρχικό ισόγειο οιμώνυμο παρεκκλήσι που προαναφέραμε.

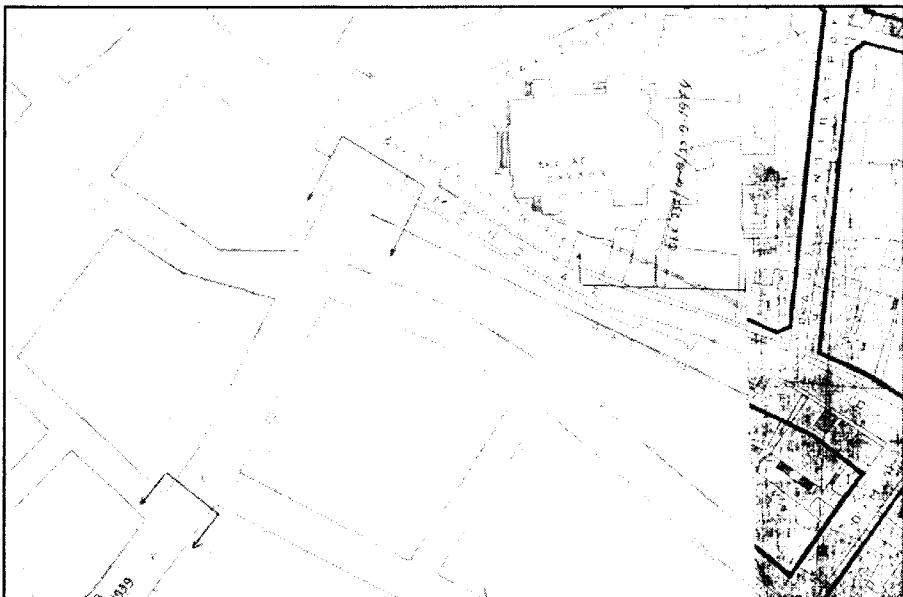
2. Περιγραφή του ναού.

Ο Άγιος Παύλος κτίστηκε σ' ένα ιδιόμορφο οικόπεδο, τοποθετημένος στο ευρύτερο τμήμα του, με την κύρια είσοδο στη τριγωνική συμβολή των οδών Ιωακείμ Σγουρού και Ομονοίας, που τότε είχε πλάτος μόνο 5, 50 μέτρα (εικ. 5). Πρόκειται για δισυπόστατη εκκλησία, με τιμώμενους Αγίους τον Άγιο Παύλο (29 Ιουνίου) στην κεντρική Αγία Τράπεζα και τον Άγιο Πέτρο (30 Ιουνίου) στην Αγία Τράπεζα της νότιας αψίδας.

Ο αρχιτεκτονικός τύπος που επιλέχθηκε, είναι πρωτότυπος για την πόλη. Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένη τρουλλαία βασιλική, που φέρει σε επαφή νότια και βόρεια δύο κωδωνοστάσια-κλιμακοστάσια και δύο χαμηλά ισόγεια προκτίσματα (εικ. 6). Ο κύριος ναός έχει εξωτερικές διαστάσεις 28,50μ x21,00μ και εμβαδό 740 τ.μ., ιδιαίτερα μεγάλο αν το συγκρίνει κανείς με τα 434 τ.μ. του Τιμίου Προδρόμου, του πρώτου ναού που κτίστηκε στην Καβάλα εκτός των τειχών. Οι τρείς ημιεξαγωνικές κόγχες του Ιερού Βήματος είναι όλες

Εικόνα 4: Η επιτροπή ανέγερσης του Ι. Ν. Αγίου Παύλου (αρχείο Π.Φ.)

Εικόνα 5: Τοπογραφικό διάγραμμα του Ι. Ν. Αγίου Παύλου

εξωτερικές (εικ. 7). Παρατηρώντας την πρόσοψη, εντυπωσιάζει η ομοιότητα της δυτικής κεραίας με την αντίστοιχη κεραία της εισόδου της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης (εικόνα 8). Όμως πιο χαρακτηριστική είναι η ομοιότητά του με την Αγία Κυριακή Κοντοσκαλίου²⁵, τόσο στις όψεις όσο και στον αρχιτεκτονικό τύπο (εικ. 9).

Εισερχόμενοι στο κτίριο οδηγούμαστε στον πρόναο που αρχικά είχε ανοικτή την κεντρική τρίλοβη είσοδό του. Η είσοδος αντιστοιχεί στο κεντρικό κλίτος και προεξέχει ελαφρά των δύο πλαγίων κλιτών. Από το πρόναο μεταβαίνουμε στον κυρίως ναό. Η είσοδος γίνεται με τρείς θύρες εκ των οποίων η κεντρική είναι υψηλότερη. Ο γυναικωνίτης καταλαμβάνει τον πρόναο και το μεγαλύτερο τμήμα των πλαγίων κλιτών. Το δάπεδό του είναι ξύλινο, στηριζόμενο σε δοκάρια και αμφιθεατρικό προς τη δύση για καλλίτερη ορατότητα των γυναικών. Δύο μαρμάρινα κλιμακοστάσια με το κάθε σκαλί πρόβιολο, οδηγούν σ' αυτόν. Από το επίπεδό του ένας συνδυασμός σιδερένιας και ξύλινης σκάλας, οδηγεί στο χώρο της κάθε καμπάνας.

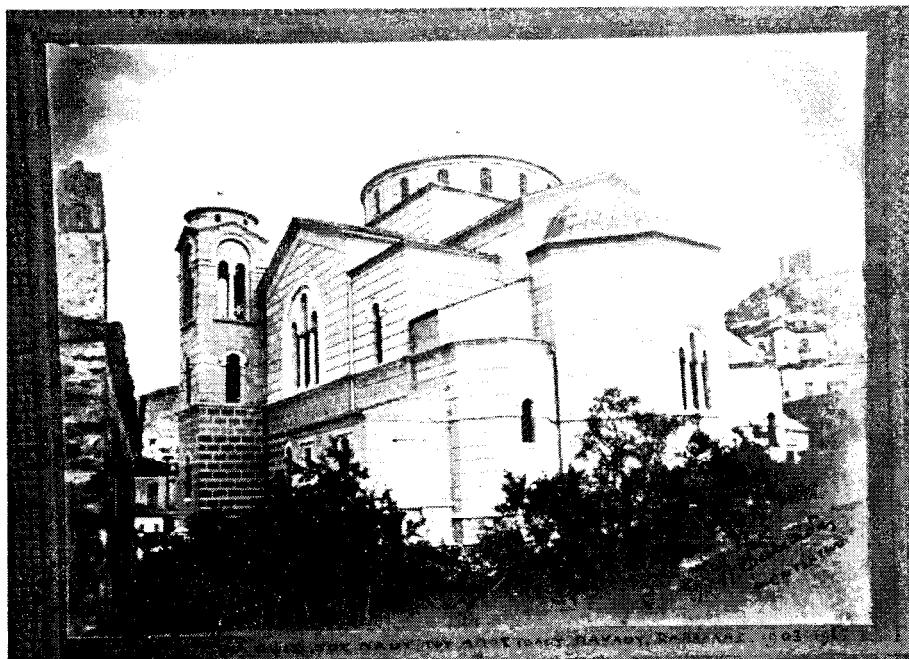
Η κάθε τοξοστοιχία του ναού αποτελείται από έξι πεσσούς, που απέχουν άνισα μεταξύ τους, με την μεγαλύτερη απόσταση να παρατηρείται στο κέντρο τους. Οι δύο ακραίοι εντοιχίζονται στον δυτικό και ανατολικό τοίχο αντίστοιχα. Αρχίζοντας από δυτικά ο επόμενος αντιστοιχεί στην εσωτερική γωνιά του σχήματος Η γυναικωνίτη, οι δύο κεντρικοί (εικ. 10), ορίζουν τις κορυφές του τετραγώνου όπου εγγράφεται ο τρούλλος, ενώ ο επόμενος αντιστοιχεί στο τέμπλο. Το κεντρικό κλίτος καλύπτεται με καμάρα. Η εγκάρσια καμάρα εξέχει ελαφρά ως προς τη νότια και βόρεια όψη. Στην τομή των δύο καμαρών εγγράφεται ο τρούλος.

Σε κάθε τοξοστοιχία, μεταξύ των δύο κεντρικών πεσών του τρούλου, παρεμβάλλονται τέσσερεις κίονες που φέρουν και τον γυναικωνίτη, χωρίς να προεκτείνονται πάνω απ' αυτόν (εικ. 11 & 12). Τα κιονόκρανα κοσμούνται με ακάνθους και σταυρούς. Από συμβόλαιο που φυλάσσεται στο αρχείο του αρχιτέκτονα²⁶, μαθαίνουμε ότι οι κίονες και οι άλλες μαρμαρικές εργασίες εκτελέστηκαν στα εργαστήρια του Ιωάννη Δράκου στην Κωνσταντινούπολη και μεταφέρθηκαν στην Καβάλα ακτοπλοϊκώς.

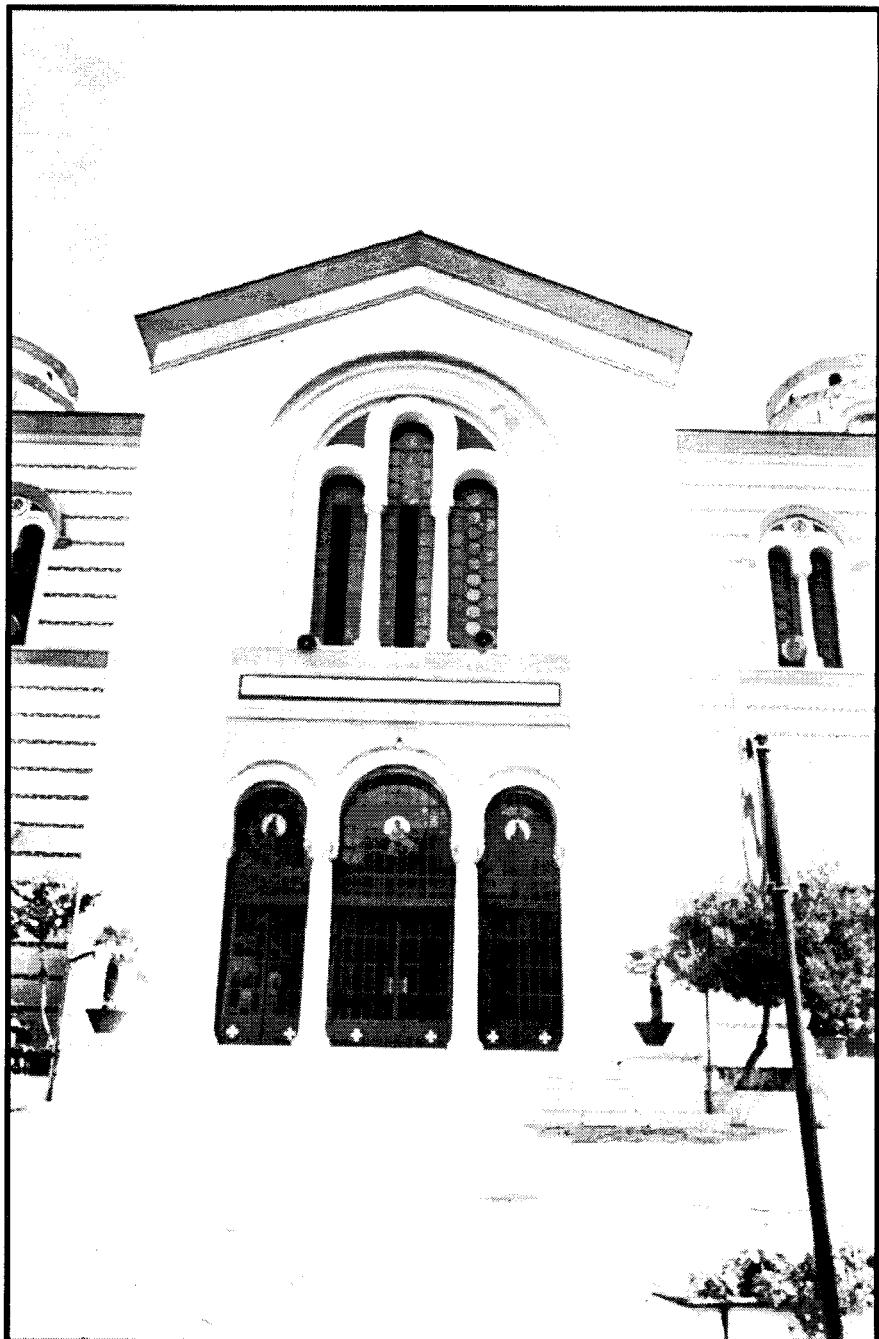
Τα κωδωνοστάσια φέρουν τρουλλίσκους, ενώ τα δύο άλλα βοηθητικά προσκτίσματα μονόρριχτες στέγες. Η κάλυψη γίνεται με καμάρες στη θέση του σταυρού και με τρία ζεύγη σταυροθολίων, που αντιστοιχούν στα έξι τετράγωνα τμήματα που αφήνουν ακάλυπτα οι καμάρες του σταυρού. Ο τρούλλος έχει μεσαίου ύψους τύμπανο, εξωτερικά τετράγωνο (εικόνα 13) και στηρίζεται στους

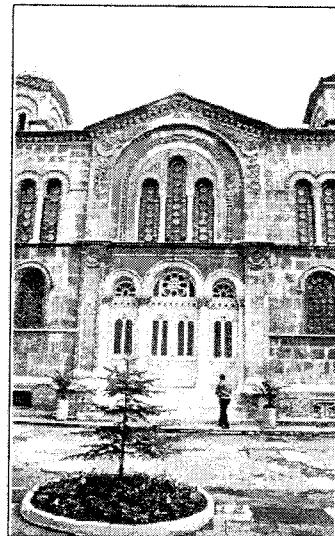
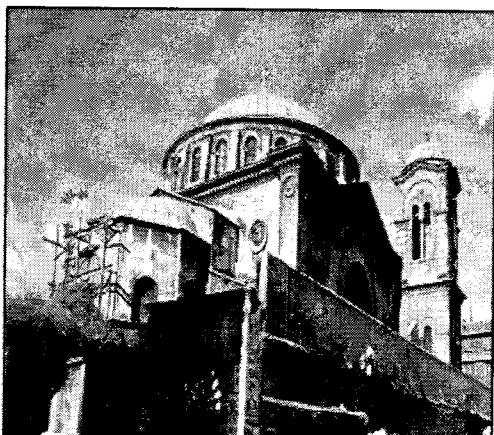
Εικόνα 6: Σημερινή εξωτερική άποψη

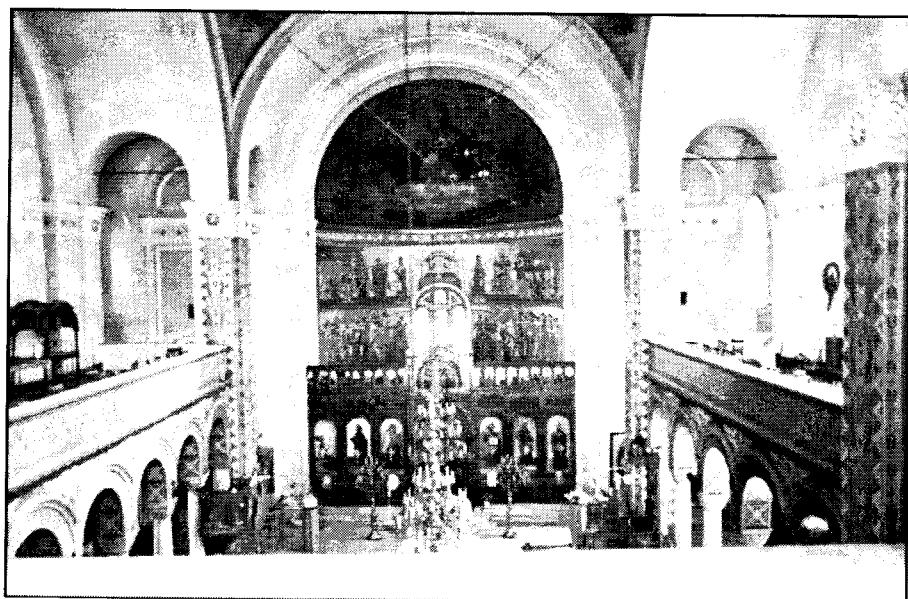
Εικόνα 7: Οι 3 εξωτερικές ημιεξαγωγικές κόγχες του Ιερού Βήματος (αρχείο Π.Φ.)

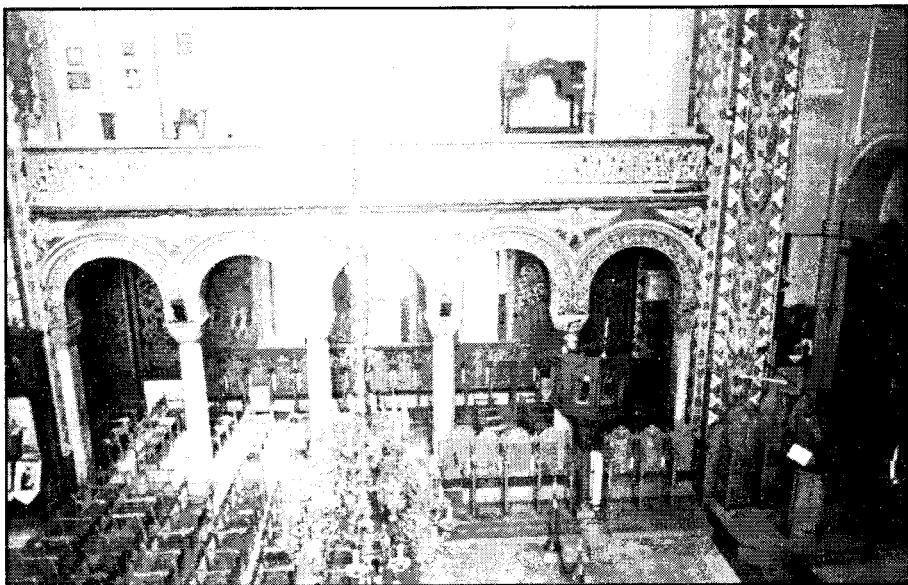
Εικόνα 8: Η κεντρική είσοδος (σημερινή κατάσταση)

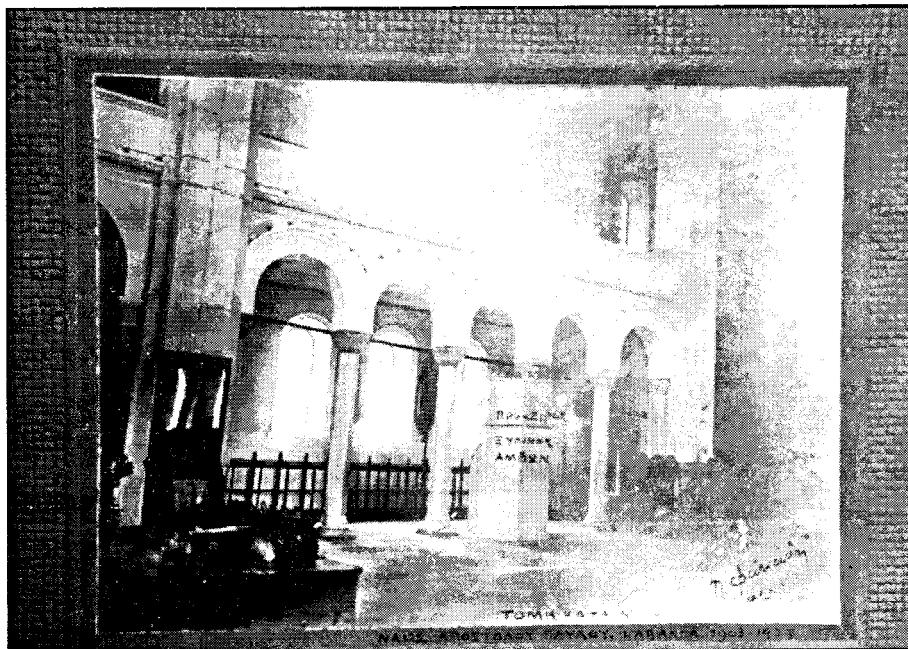
Εικόνα 9: Η Αγία Κυριακή στο Κοντοσκάλι Βυζαντίου

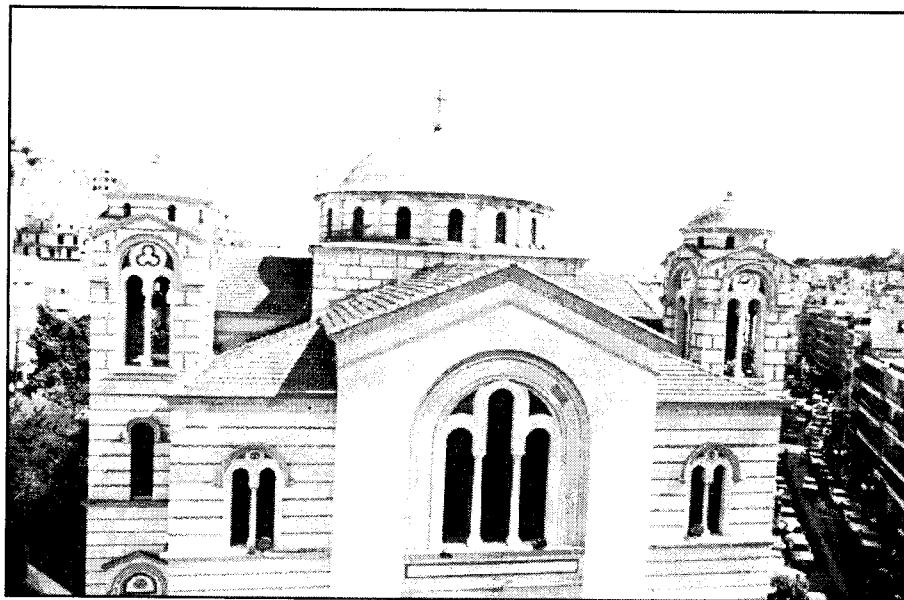
Εικόνα 10: Εσωτερική άποψη του Ι. Ν. Αγίου Παύλου

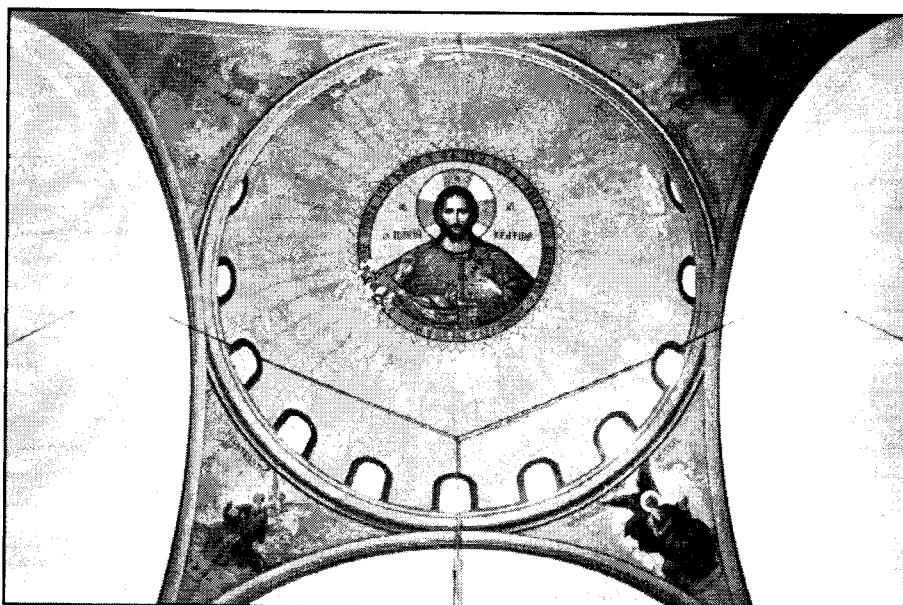
Εικόνα 11: Σημερινή εγκάρσια τομή του εσωτερικού

Εικόνα 12: Εγκάρσια τομή του εσωτερικού (αρχείο Π.Φ.)

Εικόνα 13: Ο τρούλλος

Εικόνα 14: Εσωτερική άποψη του τρούλλου

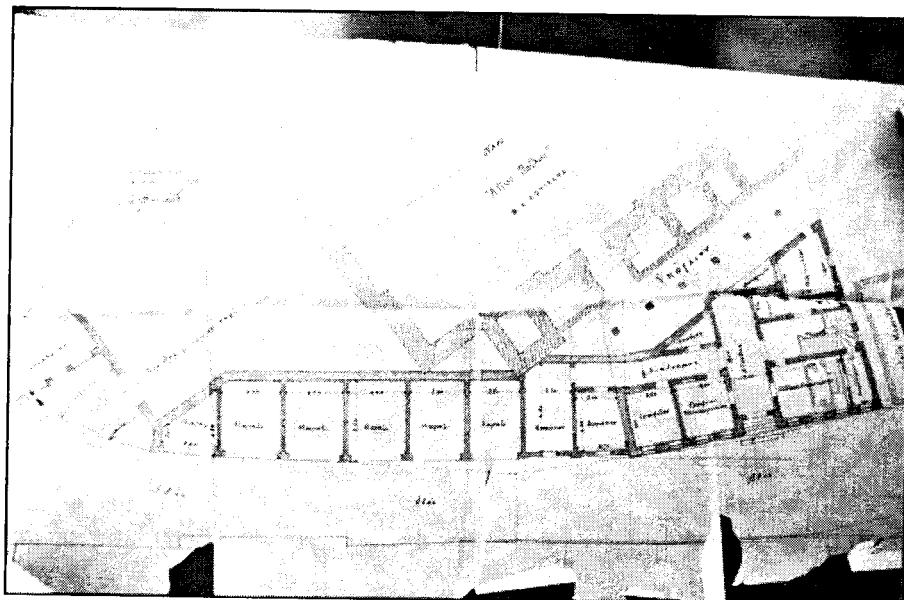
Εικόνα 15: Η φέρουσα τοιχοποιία

πεσσούς μέσω λοφίων. Φέρει δεκαέξι παράθυρα (εικ. 14).

Οι τοίχοι του ναού είναι κατασκευασμένοι από γρανιτόπετρες ακανόνιστες μέχρι το επίπεδο της I. Σγουρού, μετά υπάρχουν 2-3 σειρές γρανιτένιων δόμων, στη συνέχεια ταινία μαρμάρινη που αντιστοιχεί στο πάτωμα του κυρίως ναού. Πάνω από την ταινία οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι πάλι με ακανόνιστες πέτρες σοβατισμένες με τέτοιο τρόπο, ώστε να δίνεται η εντύπωση ισόδομης τοιχοποιίας, αποτελούμενης εναλλάξ από μία σειρά υψηλών δόμων και δύο σειρές πολύ χαμηλών κόκκινων τούβλων (εικ. 15). Νέα ταινία, που αντιστοιχεί στην ποδιά των παραθύρων, περιτρέχει το ναό διακοπτόμενη μόνο από την κεραία της εισόδου. Με την ύπαρξη της

ταινίας οι όψεις οργανώνονται σε δύο ζώνες. Τα παράθυρα είναι μονόλιθα και δίβολα ενώ και στα τρία μέτωπα των κεραίων συναντούμε τα χαρακτηριστικά τριλοβία ανοίγματα του Φωτιάδη. Οι κεραίες στεγάζονται με δίρριχτες στέγες που φέρουν κεραμίδια γαλλικού τύπου (εικ. 13), τα σταυροθόλια με τέσσερις επί μέρους στέγες ενώ ο τρούλλος και οι τρουλίσκοι με φύλλα μολύβδου. Το τέμπλο είναι ξύλινο, ανεξάρτητο αποτελούμενο από τρία ανεξάρτητα τμήματα που αντιστοιχούν στην πρόθεση, στην αφίδα της Τράπεζας και στο διακονικό.

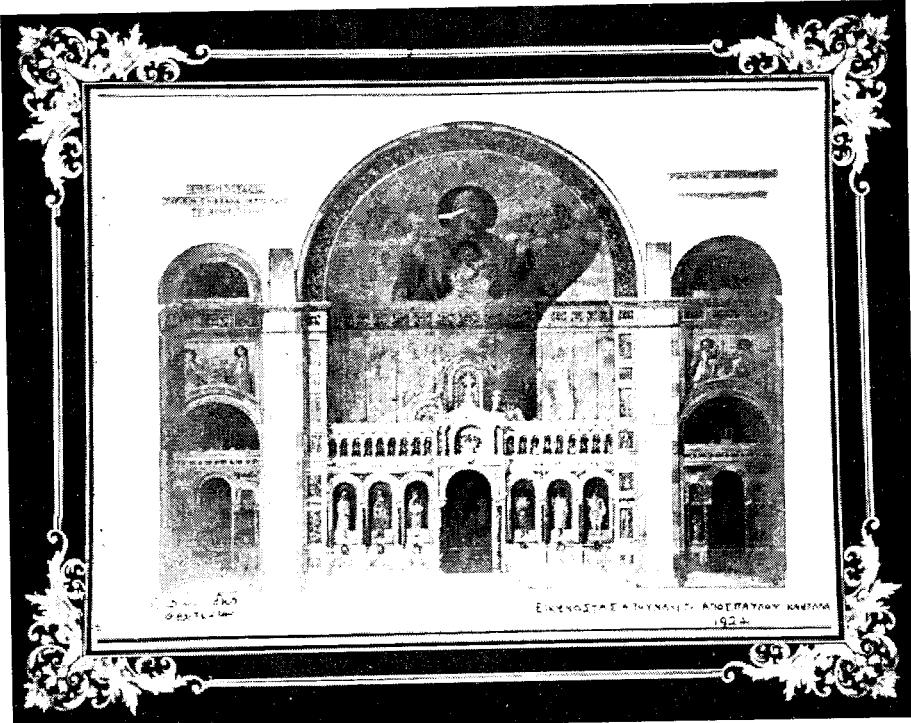
Ένα σχέδιο του 1906 του Φωτιάδη²⁷ αφορά την ανέγερση κτιρίου Μητρόπολης και μαγαζιών (εικ. 16), στο νότιο τμήμα του οικοπέδου του ναού, με σκοπό την ενίσχυση του ναού από τα ενοίκια των μαγαζιών. Μητρόπολη δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Κατασκευάστηκαν όμως οκτώ μαγαζιά, πιθανόν με άλλη μελέτη, γιατί στο ρυμοτομικό του 1939, ανιχνεύονται άλλα περιγράμματα. Τα πέντε μαγαζιά κτίστηκαν με έξοδα της επιτροπής ανέγερσης, το ένα με έξοδα των αδελφών Θεοδώρου, Λεωνίδα και Επαμεινώνδα Ρακιτζή, ενώ τα άλλα δύο με προσφορά των Ζήση Σάρικα και Στέφανου Βούλιογλου²⁸. Με την εφαρμογή του Ρυμοτομικού Σχεδίου του 1939 τα μαγαζιά κατεδαφίστηκαν και αργότερα κατασκευάστηκε νέο ισόγειο κτίσμα που φιλοξενεί την αίθουσα τελετών και το

Εικόνα 16: Κάτοψη μαγαζιών, μητρόπολης (αρχείο Π.Φ.)

Εικόνα 17: Σημερινή διαμόρφωση στην οδό Ομονοίας

Εικόνα 18: Το τέμπλο (αρχείο Π.Φ.)

Τραπέζι της Αγάπης (εικ. 17).

Αξίζει να επισημανθεί ότι ο αρχιτέκτονας συνεργάστηκε στενά με την επιτροπή και για την αγιογράφηση του ναού και τη διαμόρφωση του τέμπλου²⁹, (εικ. 18) πράγμα όχι ιδιαίτερα συνηθισμένο³⁰. Σώζεται μάλιστα η αλληλο-γραφία του με το Στέφανο Καραγιώργη στα 1924, όπου ο Φωτιάδης δηλώνει εξαιρετικά ευχαριστημένος που του ζητείται η γνώμη του και για το θέμα αυτό.

3. Ο τύπος του ναού.

Ο πρώτος ναός μετά την Άλωση, με τρούλλο και δύο κωδωνοστάσια σε επαφή, νότια και βόρεια, που οικοδομήθηκε στην Κων/πόλη είναι ο Άγιος Αθανάσιος Ταταύλων. Κτίστηκε το 1855³¹ και αποτελεί από σύμβολο της περιόδου των μεταρρυθμίσεων 1839-1876. Είναι ο ίδιος τύπος που από το 1846 αναφέρεται με τον όρο “Ελληνοβυζαντινός ρυθμός”³², στον αρχιτεκτονικό διαγωνισμό για τη μετατροπή του ναού της Μητρόπολης των Αθηνών. Ο “Ελληνοβυζαντινός” αναφέρεται στους “σταυροειδείς εγγεγραμμένους με

τρούλλο” και στις “σταυροειδείς εγγεγραμμένες τρουλλαίες βασιλικές”. Συγκρινόμενοι με τους αντίστοιχους “καθαρούς” βυζαντινούς τύπους, παρατηρούμε ένα βασικό νεωτερισμό. Η δυτική κεραία καταλήγει σε ανοικτή τρίλοβη στοά που φέρει τον γυναικωνίτη. Η εξέχουσα αυτή στοά αποτελεί αναστροφή της θέσης του τριβήλου ανοίγματος των παλαιοχριστιανικών βασιλικών ενώ θυμίζει στη λειτουργία το χαγιάτι, ή τον εξωνάρθηκα των μεταβυζαντινών ναών. Τα απαγορευμένα στην τουρκοκρατία καμπαναριά υψώνονται τώρα διπλά και αποτελούν δάνειο της ρωμανικής και γοτθικής αρχιτεκτονικής. Οι χαράξεις που χαρακτήριζαν τους βυζαντινούς τύπους λείπουν. Οι όψεις οργανώνονται σε δύο ζώνες, ενώ τα μέτωπα των κεραίων φέρουν αετώματα. Ευρύτατη είναι η χρήση κλασσικιστικών θυρωμάτων, δίλοβων παραθύρων, ισόδομων ή ψευδοϊσόδομων τοιχοποιιών.

Β. Η οικία Ευγενίου Ιορδάνου στην Καβάλα

Σε αντίθεση με τον Άγιο Παύλο, ένα άλλο φιλόδοξο έργο του Περικλή Φωτιάδη στην Καβάλα, η κατοικία του καπνέμπτορου Ευγενίου Ιορδάνου, εκτελέσθηκε ταχύτατα.

1. Ο Ευγένιος Ιορδάνου.

Ο Ευγένιος Ιορδάνου (εικ. 19), γεννημένος στην Καισάρεια της Καππαδοκίας το 1866, επτά χρόνια νεότερος του Φωτιάδη, ξενιτεύθηκε νωρίς μαζί με τα αδέλφια του Γεώργιο και Κωνσταντίνο στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου³³. Εκεί επιδόθηκε με επιτυχία στο εμπόριο καπνού και στην προσαγωγή σιγαρέτων από τα καπνόφυλλα, που από το 1890 τα προμηθεύονταν ο ίδιος κάθε Μάρτιο από την Καβάλα. Κατά την παραμονή του στην πόλη δέθηκε στενά με τα μέλη της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Καβάλας και εκλέχθηκε για ορισμένες θητείες, μέλος της Δημογεροντίας και της Εφορίας του Ιερού Νοσοκομείου Ευαγγελισμός. Το 1896 εγκαταστάθηκε οριστικά στην Καβάλα και παντρεύτηκε την Ελένη, κόρη του επίσης καπνέμπτορου Νικολάου Γρηγοριάδη. Για να στεγάσει την οικογένειά του, ο πλούσιος καπνέμπτορας αγόρασε στην αριστοκρατική οδό Αγίου Ιωάννου, σημερινή Βενιζέλου, ένα οικόπεδο περίπου 850 τ.μ. Δυστυχώς δεν το διάλεξε παραθαλάσσιο, ίσως γιατί μόνο ένα οικόπεδο υπήρχε μπροστά του και μετά η θάλασσα. Όμως σ' αυτό το οικόπεδο το 1920 κτίστηκε η πενταόροφη καπναποθήκη Meyer et Cie που του έκλεισε εντελώς την θέα προς τη θάλασσα (εικ. 20).

Ο Ιορδάνου πρέπει να γνώρισε το Φωτιάδη μέσω του Ιωακείμ Σγουρού, κατά την εκπόνηση της μελέτης του Αγίου Παύλου. Μάλιστα το σπίτι του είναι και το πρώτο ιδιωτικό έργο του Φωτιάδη εκτός Κωνσταντινούπολης και

Εικόνα 19: Ο Ευγένιος Ιορδάνου (Ρουδομέτωφ Ν., Κώδικας, σ. 30)

Ανατολικής Θράκης.

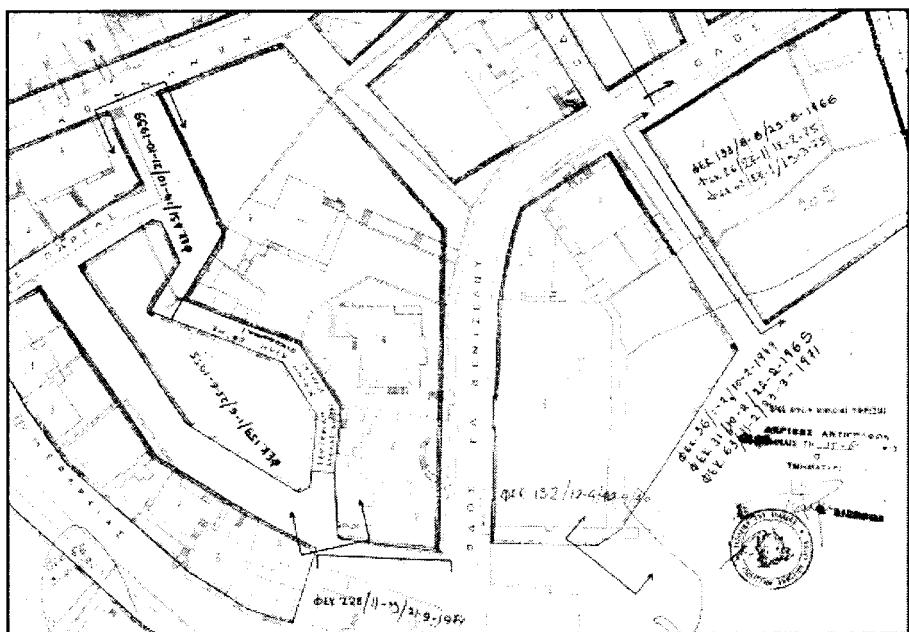
Η ζωή του Ευγενίου Ιορδάνου στην Καβάλα ήταν πολυκύμαντη. Το 1905-1908 διετέλεσε επίτιμος και έμπιστος διερμηνέας του Ελληνικού Υποπροξενείου Καβάλας, παράλληλα με την απασχόλησή του με τα κοινά της πόλης, αλλά και το καπνεμπόριο. Η Καπναποθήκη του ήταν παραθαλάσσια επί των οδών Ερυθρού Σταυρού, Ηπείρου και Βενιζέλου. Το 1915 η Εταιρεία του Ιορδάνου βραβεύεται με το Χρυσό Βραβείο Διεθνούς Εκθέσεως Αγίου Φραγκίσκου Αμερικής.

Τον Οκτώβριο του 1918, ο Ευγένιος Ιορδάνου εκλέγεται πρώτος αιρετός δήμαρχος Καβάλας. Η πρώτη θητεία του τερματίζεται τον Οκτώβριο του 1920 ενώ για δεύτερη φορά υπηρετεί την πόλη κατά την διετία 1925-1929. Οι δύο θητείες του σφραγίζονται με σημαντικά έργα. Κυβολιθοστρώσεις δρόμων, κατασκευή νέων υπονόμων, κατασκευή μικρής δημοτικής αγοράς στις Καμάρες, δημιουργία του περιαστικού δάσους, εφαρμογή του σχεδίου πόλης του 1923, προμήθεια μηχανολογικού εξοπλισμού, ηλεκτροφωτισμός της πόλης – η πόλη είναι η μόνη επαρχιακή με δημοτικό ηλεκτροφωτισμό -, επιχορήγηση Δημοτικού Νοσοκομείου, προσθήκη σ' αυτό 30 κλινών, επιχορήγηση Νοσοκομείου Αφροδισίων και Φθισιατρείου.

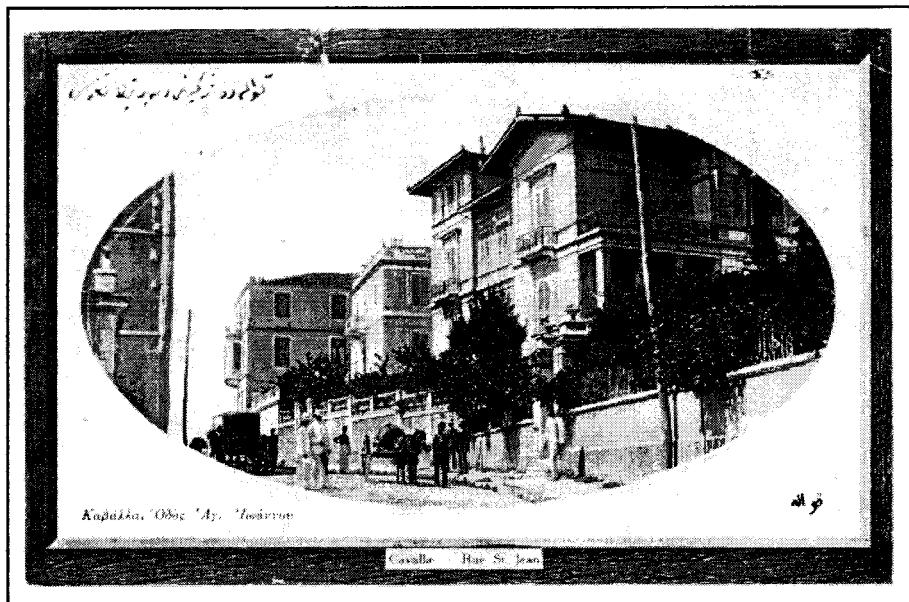
Το Μάρτιο του 1929 εκλέγεται μέλος της Γερουσίας, στην οποία επανεκλέγεται το 1932. Ένθερμος Βενιζελικός καθώς είναι, εξορίζεται στη Σαλαμίνα με την άνοδο των αντιβενιζελικών στην εξουσία. Εν τω μεταξύ αλλάζει η επωνυμία της Εταιρείας σε "Υιοί Ευγενίου Ιορδάνου, καπνέμποροι, οίκος ιδρυθείς το 1879, Εξαγωγή-Προμήθειαι. Μεγάλη Αποθήκη καπνών-Ξάνθη-Ζίχνα-Δράμα-Σέρραι". Κατά τη Γερμανική Κατοχή η εταιρεία του θα πάθει μεγάλες οικονομικές ζημιές και ο ίδιος θα καταφύγει στα Λιμενάρια Θάσου, όπου θα αποβιώσει το 1944, σε ηλικία 78 ετών. Το σπίτι του μετατράπηκε σε διοικητήριο των Γερμανικών Αρχών Κατοχής και στη συνέχεια σε γραφείο Βουλγαρικών Στρατευμάτων Κατοχής. Όταν απεχώρησαν οι Βουλγαροί από την Καβάλα, στο αρχοντικό του Ιορδάνου κατοίκησε Καβαλιώτης, και στη συνέχεια, κατά τα νόμιμα των υπεστήριζε το ενοικιοστάσιο. Και όσο δεν έφευγε αυτός, η χήρα του Ευγενίου η Ελένη δεν ήθελε να έλθει από τα Λιμενάρια στην Καβάλα θέλοντας μια και καλή να κατοικήσει στο σπίτι της. Τελικά πέθανε στα Λιμενάρια.

Όταν το αρχοντικό επανήλθε στα χέρια των γιών του Ιορδάνη και Νικολάου, παράλληλα με κατοικία, το μεγαλύτερο τμήμα του λειτουργησε σαν ξενοδοχείο με το όνομα "Αίγλη". Ήταν το καλλίτερο της πόλης και σ' αυτό κατέλυναν οι προσωπικότητες του πολιτικού και καλλιτεχνικού κόσμου της Ελλάδας, όταν επισκέπτονταν την Καβάλα.

Το 1959 ή 1960 νοικιάστηκε από το Δημόσιο και στεγάστηκε εκεί για

Εικόνα 20: Τοπογραφικό διάγραμμα οικοτέδου και οικίας Ιορδάνου

Εικόνα 21: Οικία Ιορδάνου. Carte postale (αρχείο Ν. Ρουδομέτωφ).

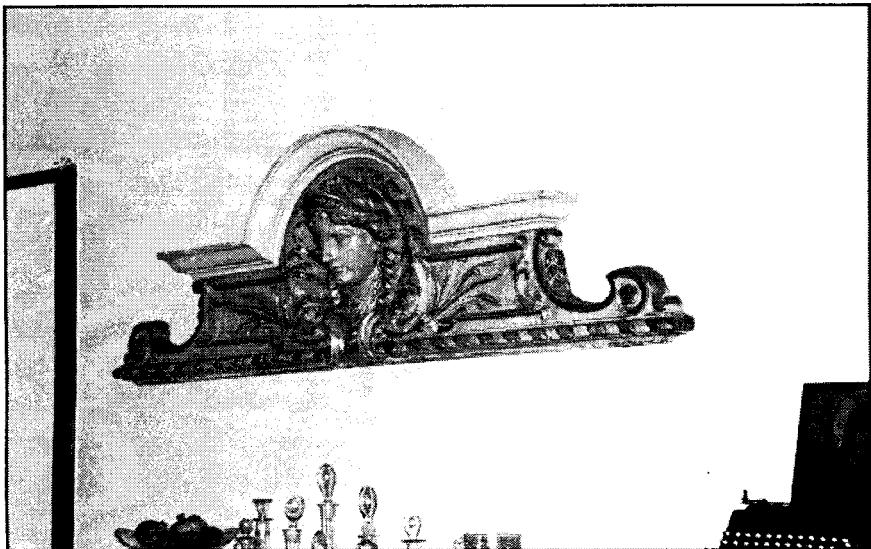
μερικά χρόνια η Νομαρχία Καβάλας. Στη συνέχεια κατοικήθηκε πάλι από τους ιδιοκτήτες, αλλά το 1973 περιήλθε στην Εθνική Τράπεζα λόγω υποθηκών, η οποία τον ίδιο χρόνο το κατεδάφισε βιαστικά για να προλάβει τη μελλοντική κήρυξη του σε διατηρητέο και στη θέση του υψώνεται σήμερα μία αδιάφορη πολυκατοικία. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η κατεδάφιση έγινε καθαρά για κερδοσκοπικούς λόγους και όχι λόγω ρυμοτόμησης. Άλλωστε η διαπλάτυνση της Βενιζέλου, που έγινε νωρίτερα έκοψε μόνο τμήμα του κήπου του.

2. Περιγραφή της έπαυλης Ε. Ιορδάνου.

Κτίστηκε το 1903 και κατοικήθηκε αμέσως, το 1904 (εικ. 21). Ήταν πιθανόν μαζί με τον Ποσειδώνα τα μεγαλύτερα σε εμβαδόν σπίτια της Καβάλας. Ήταν διώροφη μονοκατοικία με υπερυψωμένο υπόγειο προς τον δρόμο. Χαρακτηρίζοταν από δύο κεραίες εκ των οποίων η μία ήταν τριώροφη. Υψηλός μαντρότοιχος απομόνωνε το σπίτι από το δρόμο. Η είσοδος στο οικόπεδο βρισκόταν στο νότο επί της Αγίου Ιωάννου (εικ. 20, 25). Μία εξωτερική σκάλα οδηγούσε στο κύριο επίπεδο του κήπου. Το υπόγειο είχε εμβαδόν 300μ². Εδώ υπήρχαν τα μαγειρεία, οι αποθήκες και τα λουτρά. Στο υπερυψωμένο ισόγειο, εμβαδού 300μ² σε οδηγούσε μία εξωτερική σκάλα σχεδόν συνέχεια αυτής του κήπου. Δύο εξώθυρες ανοιγόταν, η μία για το ισόγειο και η άλλη κατευθείαν για τον όροφο μέσω της εσωτερικής σκάλας. Στο ισόγειο εκτός από τους δύο προθαλάμους και την μεγαλοπρεπή σκάλα υπήρχαν δύο σαλόνια, το κόκκινο και το πράσινο³⁴, η τραπεζαρία και το γραφείο, η σκάλα για το υπόγειο και άλλοι βοηθητικοί χώροι που αργότερα μετατράπηκαν σε κουζίνα και λουτρό. Δύο βοηθητικές έξοδοι με σκαλιά οδηγούσαν στην αυλή. Παράλληλα, δύο βεράντες με μπαλουστράδες για στηθαίο, μία αστέγαστη στην πρόσοψη και μία στεγασμένη στο βορρά εξυπηρετούσαν το επίπεδο αυτό.

Οι τοίχοι και οι οροφές έφεραν μπαρόκ επίχρυσες διακοσμήσεις από γύψο και πεπιεσμένο χαρτί (εικ. 22, 23). Πολύτιμα φωτιστικά, έπιπλα και περίτεχνα πολύχρωμα πατώματα σε έξι διαφορετικά χρώματα με ξυλεία εισαγωγής από τη Βιέννη, πορσελάνινες θερμάστρες, διακοσμούσαν τους χώρους και δημιουργούσαν μια πολυτελή ατμόσφαιρα. Ο όροφος είχε το ίδιο εμβαδό. Εδώ υπήρχαν τα τεράστια δωμάτια για το ζεύγος, τα πέντε παιδιά και οι ξενώνες. Μόνο δύο δωμάτια είχαν μπαλκόνι με σιδεριές, μάλιστα το ένα είχε δύο. Στον τρίτο όροφο της νότιας κεραίας, εμβαδού 72,50μ² έμενε το υπηρετικό προσωπικό.

Τόσο η κάτοψη όσο και οι εκλεκτιστικές όψεις του δε χαρακτηρίζονται από συμμετρία. Αντίθετα τα ανοίγματα οργανώνονται σε στήλες, έχοντας όμως διαφορετική μορφή ανά όροφο. Στην πρόσοψη του κυριαρχούν οι δύο κεραίες-

Εικόνα 22: Γύψινη διακόσμηση (οικία Ελένης Ιορδάνου, Αθήνα)

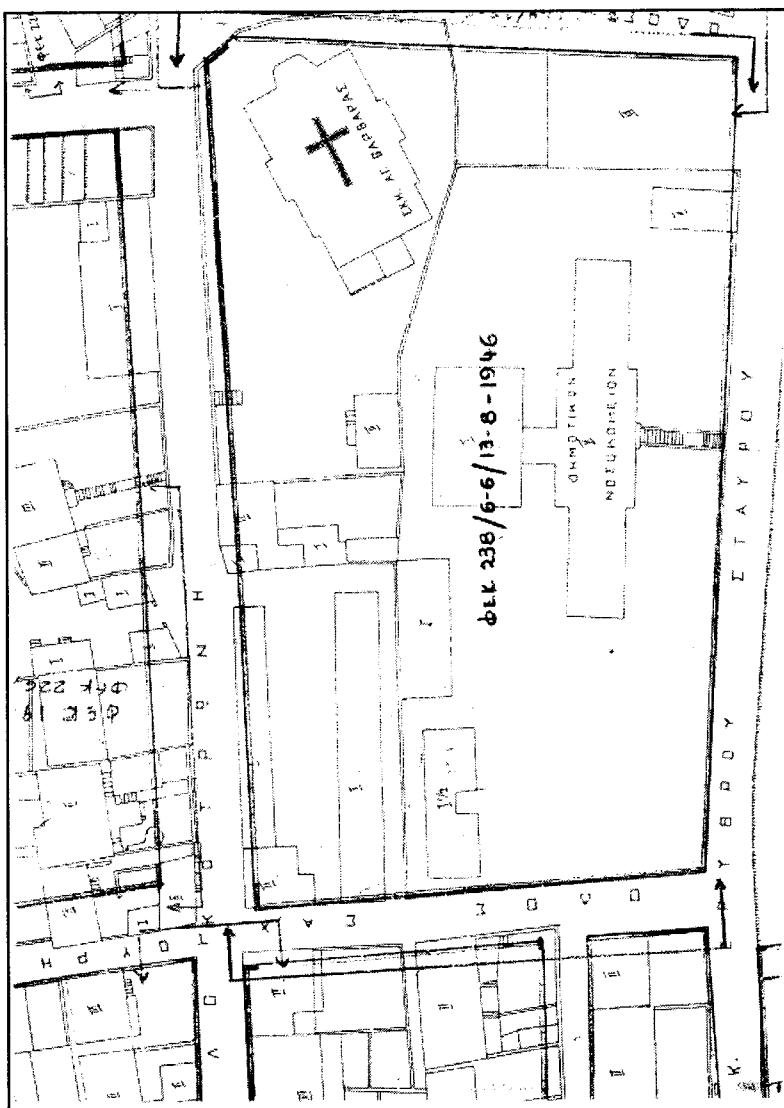
Εικόνα 23: Γύψινη διακόσμηση. Ο γυρισμός του Οδυσσέα (οικία Ελένης Ιορδάνου, Αθήνα)

πύργοι που εξέχουν και συγχρόνως ανυψώνονται σε σχέση με το κεντρικό τμήμα. Εντυπωσιακή είναι η διαφορά ύψους και στέγασής τους, διώροφη η βάρεια με αετώμα μπροστά, τριώροφη η νότια με τετράρριχτη στέγη. Οι κεραίες στο ιούγιο φέρουν κυφώσεις, οι οποίες στον όροφο περιορίζονται μόνον στις γωνίες. Ταινίες ορίζουν τις στάθμες των πατωμάτων και των ποδιών των παραθύρων. Τα παράθυρα της πρόσοψης του ισογείου έχουν τοξωτό υπέρθυρο με κλειδί. Αντίθετα του ορόφου είναι ορθογώνια με υπερυψωμένο γείσο. Τα γείσα των τριών ανεξαρτήτων στεγών εξέχουν πολύ για προστασία από τη βροχή, τα νερά της οποίας συλλέγονται επιμελώς με λουκία. Πρόκειται για μορφολογικές λεπτομέρειες που εμπεριέχονται και σε άλλα έργα του Φωτιάδη στην Χάλκη και τα Πριγκηπόννησα.

Γ. Άλλα έργα του Φωτιάδη στο Ν. Καβάλας

Ο Ι. Ν. Αγίου Παύλου και η Έπαυλη Ε. Ιορδάνου δεν είναι τα μοναδικά έργα του Φωτιάδη στην Καβάλα. Το 1926, όταν εγκανιαζόταν δηλαδή ο Άγιος Παύλος, ο Φωτιάδης ως αρχιτέκτων πλέον του Ελληνικού Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιληψης, μελέτησε δύο άλλα δημόσια έργα, υγείας αυτή τη φορά. Σε πίνακα των έργων του διαβάζουμε για το έτος 1926: Γενικό Νοσοκομείο Καβάλας και Γενικό Σανατόριο Προφυματικών Παιδων Θάσου. Το 1926 όμως Δήμαρχος Καβάλας και Πρόεδρος του Αδελφάτου του Νοσοκομείου είναι ο παλιός πελάτης του, Ευγένιος Ιορδάνου. Είναι λοιπόν πολύ πιθανόν με δικές του ενέργειες ο Φωτιάδης να ανέλαβε τη μελέτη αυτών των έργων. Θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι το Νοσοκομείο Καβάλας που διαβάζουμε στον πίνακα των έργων του Φωτιάδη, είναι η επέκταση (εικ. 24) που αναφέρει το 1928, στον απολογισμό των πεπραγμένων της τριετίας του ο Δήμαρχος Ιορδάνου. Συγκεκριμένα τονίζει: "...λόγω της αθρόας εν τω Νοσοκομείω προσελεύσεως ασθενών, προερχομένων ουχί μόνον εκ της πόλεως μας, αλλά και εκ της περιφερείας του Νομού, εις ὃν εξικνείται η φιλάνθρωπος δράσις του Ιδρύματος, κατεσκευάσθη, ιδιαίτερον περίπτερον, ληφθείσης μερίμνης ταυτοχρόνως προσθήκης 30 εισέπι κλινών ...".

Το Σανατόριο της Θάσου όμως, δεν κτίστηκε ποτέ. Το 1927, ο Φωτιάδης θα σχεδιάσει για τελευταία φορά για την Καβάλα, απ' όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Είναι οι Σχολές Καβάλας Βασικού Τύπου, όπως τις ονομάζει. Μας είναι άγνωστες σαν κτίριο. Είναι όμως πιθανόν να είναι: "η Νυκτερινή Σχολή, κατά το υπόδειγμα της Σχολής Παρνασσού Αθηνών, η οποία θα διοικείται από Αδελφάτο και στην οποία θα λειτουργεί εκτός των τμημάτων των ανηλίκων και τμήμα ενηλίκων αγραμμάτων", που ανέφερε ως μελλοντικό έργο ο Δήμαρχος Ιορδάνου, στον απολογισμό του 1928. Το έργο αυτό δεν έγινε ποτέ. Δείχνει όμως τη

Εικόνα 24: Τοπογραφικό σκαρίφημα Νοσοκομείου

μακροχρόνια συνεργασία των δύο ανδρών και κυρίως την εμπιστοσύνη του Ε. Ιορδάνου προς τον Αχριτέκτονα. Άλλα και η επέκταση του δημοτικού Νοσοκομείου σύντομα κατεδαφίστηκε, όταν κτίστηκε κατά τα έτη 1960-1963 από τον αρχιτέκτονα Χρήστο Μπάτση και τον πολιτικό μηχανικό Ζαγορήσιο το σημερινό Γενικό Νοσοκομείο Καβάλας³⁶.

Συνοψίζοντας, θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι η παρουσία του Κωνσταντινουπολίτη αρχιτέκτονα Π.Δ.Φωτιάδη στην Καβάλα, οφείλεται σε δύο δημιουργικούς άνδρες, που άφησαν έντονη την σφραγίδα τους στην πόλη. Ο πρώτος, ο Ιωακείμ Σγουρός, ο εμπνευστής της ανέγερσης του Αγίου Παύλου είχε την ευλογία να συνδεθεί με το Φωτιάδην μ' ένα κοινοτικό έργο, που υψώνεται μέχρι σήμερα σώο, έστω και μέσα σε δάσος πολυκατοικιών, και μας θυμίζει την προσφορά και των δύο. Ο δεύτερος, ο δήμαρχος Ευγένιος Ιορδάνου, στάθηκε λιγότερο τυχερός. Τόσο το περίφημο σπίτι του όσο και η επέκταση του Δημοτικού νοσοκομείου, δύο σημαντικά έργα του αρχιτέκτονα Φωτιάδη κατεδαφίστηκαν.

Η Καβάλα που επιτέλους κατανοεί σήμερα, πως τα παλιά αρχοντόσπιτά της είναι πολύτιμα εκτός των άλλων και γιατί σηματοδοτούν την πορεία της μέσα στον χρόνο, ας ξαναθυμηθεί το αρχοντικό του Ιορδάνου που χάθηκε και ας “ξαναδεί” το Μητροπολιτικό της ναό, που με τόσο κόπο, αγάπη και καλαισθησία “ύψωσαν”, ο αρχιτέκτονας Π. Φωτιάδης, ο μητροπολίτης Ιωακείμ Σγουρός και οι δημογέροντες της εποχής.

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ

1. Α. ΓΕΡΟΜΙΧΑΛΟΥ, Ιωακείμ Σγουρός, Μητροπολίτης Ξάνθης και οι αποφάσεις της Δημογεροντίας, Θεσσαλονίκη 1968. Στο λήμμα Ιωακείμ Σγουρός στην Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια 6, Αθήνα 1965, περιγράφεται ως εξής: "Ο Ιωακείμ, προικισμένος με σπανίας διοικητικά αρετάς, διεκρίθη δια την δραστηριότητά του, όσον και δια το πολυμήχανόν του χαρακτήρος του. Φίλος και θιασώτης καταρχήν του Ιωακείμ Γ', κατεπολέμησεν πεισμόνως ύστερον τούτον ανεπιτυχώς. Εχρημάτισεν κατά τρείς περιόδους συνοδικός, πρόεδρος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, των Εθνικών Φιλανθρωπικών Καταστημάτων, ως και του Ιωακειμέου Παρθενωγαγείου".
2. Αδελφός του ήταν ο γιατρός και λόγιος της Πόλης, Φώτης Δ. Φωτιάδης, συγγραφέας του κλασσικού βιβλίου "Το γλωσσικό ζήτημα και η εκπαιδευτική μας αναγέννηση" (1902).
3. Άρχισε τη λειτουργία της το 1889 και ήταν το πρώτο ακαδημαϊκό ίδρυμα για σπουδές αρχιτεκτονικής σε όλη την Ανατολή.
4. Π. ΣΤΡΑΝΤΖΑΛΗ, Η ενοριακή σχολή της Παναγίας και το Ζωγράφειο Γυμνάσιο, διδ. διατριβή, Θεολογική Σχολή Α.Π.Θ. 1997.
5. Σ. Ε. ΤΣΙΛΕΝΗ, "Τα έργα και οι ημέρες ενός Κωνσταντινουπόλιτη Κάλφα, του Περικλή Δημητρίου Φωτιάδη", πρακτικά επιστημονικής ημερίδας, Η καθημερινή ζωή στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 19^{ου} και στις αρχές του 20ου αι, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 12 Δεκεμβρίου 1998.
6. Δ. Α. ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΔΟΥ, Η κοινωνική ιατρική της Ελληνικής Εθνότητας στην Κωνσταντινούπολη από το 1839 μέχρι το 1922, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1993, 156-161.
7. Εφ. Εκκλησιαστική Αλήθεια, έτος ΚΖ, αρ. φ., 52 (04-12-1906).
8. Σε κατάλογο των έργων του Φωτιάδη, που δημοσιεύτηκε από το μελετητή του έργου του, Γ. Αγγελίδη στα 1953 (ενώ ζούσε ακόμη ο Φωτιάδης) σημειώνεται ότι η μελέτη του Αγίου Παύλου εκπονήθηκε μεταξύ των ετών 1892-1900, ενώ η έναρξη των εργασιών έγινε το 1902 και η αποτεράτωση το 1925.
9. Ο αρχιτέκτονας φιλοτέχνησε τρία σχέδια. Το ένα θεωρήθηκε πολύ μεγάλο, το άλλο πολύ μικρό. Οι επίτροποι διάλεξαν έτσι το τρίτο. Η πρώτη Επιτροπή ανέγερσης αποτελούνταν από τους: Μιχαήλ Κολοκύθα, Θ. Ρακιτζή, Στ. Παπαναστασίου τέως βουλευτή Καβάλας, Αντ. Κυριαζή, Γεώργιο Φέσσα, Ζήση Σάρικα, Ιωάννη Ζωϊδη, Γιώργο Θεοδωρούδη (Από τα χρόνια της δράσεως, Κήρυξ, 24 Ιουνίου 1927).
10. Ν. ΡΟΥΔΟΜΕΤΩΦ, Η Ελληνορθόδοξη Κοινότητα Καβάλας. Από έναν Κώδικα των ετών 1895-1910, Καβάλα 1998, 114 (65° πρακτικό της 21^{ης} Απριλίου 1902). Επίσης 116 (66° πρακτικό της 24^{ης} Απριλίου 1902: Μονοδικό θέμα ήταν η ανακοίνωση του Σεβασμιωτάτου ότι έκλεισε οριστική συμφωνία με τον κ. Μουσόν, για την αγορά του οικοπέδου, του προορισμένου για την ανέγερση της νέας εκκλησίας. Το ύψος του τιμήματος είναι 1.100 λίρες οθωμανικές και ότι στη συμφωνία βοήθησε πολύ ο Λάζαρος Μισραχή). Ίσως στην ανακοίνωση της αγοράς του οικοπέδου στηρίχθηκε η εφημερίδα "Αγών" αρ. φ. 165 (17-05-1902), η οποία χαιρετίζει "την θεμελίωση του Ιερού ναού". Στην εφημερίδα "Αγών" παραπέμπει και η Α. Στεφανίδου, Η Πόλη-Λιμάνι της Καβάλας, διδ. διατριβή, Θεσσαλονίκη, 291, & 52.
11. Το οικόπεδο ήταν 6.000 πήχεις.

12. Προφανώς οικονομικοί και άλλοι λόγοι, που είχαν να κάνουν με τις γενικότερες κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της εποχής καθυστέρησαν το ξεκίνημα του έργου.
13. Ν. ΡΟΥΔΟΜΕΤΩΦ, δ.π. 170 (συνεδρίαση της 18^{ης} Μαΐου 1905).
14. Αρχείο Περικλή Φωτιάδη (εφεξής αρχείο Π.Φ.), φακ. 22, αδ (2), Αδ (3), Αδ (4), Αδ (5).
15. Γ. Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ, δ.π. 39. Ευχαριστούμε το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών για τη δυνατότητα που μας έδωσε να μελετήσουμε το αρχείο.
16. 'Όπως του Γ. Χατζηκυριακού, Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-6), 2^η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1962 119: "Η εκκλησία του Αγίου Παύλου αρχίζει να κτίζεται το 1905 με ένα ιδιαίτερα φιλόδοξο σχέδιο. Η κατασκευή του περικαλλούς μνημείου της νεώτερης αρχιτεκτονικής ...".
17. Α. ΚΙΟΥΡΤΣΗ-ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Καβάλας 1902-1992, Καβάλα 1993, 80-81. Στο πρ. 9/15-4-1907 σημειώνεται ότι η ΦΑΚΚ ρώτησε τον "ενταύθα παρεπηδιμούντα αρχιτέκτονα κ. Φωτιάδη εάν το έμπροσθεν του Ελληνικού Παρθεναγωγείου οικόπεδον επαρκή προς ανέγερσιν Λέσχης".
18. Ο αρχιτέκτων Ε.Μ.Αντωνιάδης έγραψε το ογκώδες σύγγραμμα περί της αρχιτεκτονικής του ναού της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. αρχείο Π. Φ.
19. Γ. Χ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ (επιμ.), Περικλής Φωτιάδης, Μία λησμονημένη φυσιογνωμία, Αθήνα 1953, 54, Ευχαριστούμε τον Σ. Τσιλένη για την υπόδειξη της βιβλιογραφικής πηγής.
20. Ο Ιωακείμ αποστέλλει 4 επιστολές στον Φωτιάδη για την πορεία των εργασιών (αρχείο Π.Φ., φακ. 22), Αδ (7), Αδ (8), Αδ (9). Αστ (1). Πολυάριθμες επιστολές αποστέλλει το ίδιο διάστημα και η επιτροπή ανέγερσης.
21. Αρχείο Π.Φ., φακ. 22, Αβ(1), Αβ(2), Αβ(3).
22. Στην επιτροπή ανέγερσης συμμετείχε και ο καπνέμπτορος Στέφανος Καραγιώργης, που όπως αποδεικνύει και η αλληλογραφία του με τον Φωτιάδη συνέβαλε ουσιαστικά στην ολοκλήρωση του έργου.
23. Α. ΚΙΟΥΡΤΣΗ-ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, δ.π., 28, πρακτικό 49/11-4-1925: αποφασίζει την τροποποίηση του Καταστατικού της με την προσθήκη στο τέλος του πρώτου άρθρου της ως εξής: "Έξαιρετικώς δ' επιτρέπεται εις το Διοικητικόν Συμβούλιον της Αδελφότητος να χορηγήσει εφ' άπαξ μόνον δωρεάν εις την Εκκλησιαστικήν Επιτροπήν του Αγίου Παύλου προς αποπεράτωσιν της ανεγέρσεώς του".
24. "Από τα χρόνια της Δράσεως" (εφ. Κήρυξ, 25 Ιουνίου 1927).
25. Κ. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Α. Μύλας, Λ. Έβερτ, Ντ. Μηναϊδη, Μ. Φακίδη, Κωνσταντινούπολη. Αναζητώντας τη Βασιλεύουσα, Αθήνα 1990, 94, 96.
26. Αρχείο Π.Φ., φακ. 22, Δ (1).
27. Αρχείο Π.Φ., φακ. 22, Β1, Β2.
28. "Από τα χρόνια της Δράσεως", (εφ. Κήρυξ, 25 Ιουνίου 1927).
29. Σώζεται στο αρχείο Π.Φ., σχέδιο-πρόταση για την διαμόρφωση του τέμπλου (φακ. 22, Γ1, Γ3).
30. Πάντως είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο αρχιτέκτονας έχει στο αρχείο του όλη την προεργασία για την επιλογή των αγιογράφων του Ναού. Σήμερα στο Ναό υπάρχουν αγιογραφίες των Ιωσαφάίων μοναχών του Αγίου Όρους με εμφανή δυτική επιρροή, καθώς και αγιογραφίες των Δημόπουλου και Κάσαλου.
31. Ν. ΓΚΙΝΗΣ-Κ. ΣΤΡΑΤΟΥ, Εκκλησίες στην Κωνσταντινούπολη. Ζώντα Μνημεία της Ορθοδοξίας, Αθήνα 1999, 106, 107.
32. Γ. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΥ, Η Ελληνική Ναοδομία στην περίοδο του Νεοκλασσικισμού (1839-1912), Διδακτορική Διατριβή στη Σχολή Αρχιτεκτόνων του Ε.Μ.Π., Αθήνα

1997.

33. Κ. Θ. ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ, "Σελίδες πολιτικής ιστορίας του τόπου. Ευγένιος Ιορδάνου, ο πρώτος αιρετός δήμαρχος Καβάλας", εφ. "Ταχυδρόμος" της Καβάλας: "Οι εγκατεστημένοι στην Αλεξάνδρεια αδελφοί, είχαν ασχοληθεί αρχικά με το εμπόριο καπνού και σιγαρέτων και ίδρυσαν καπνεμπορική εταιρεία με την επωνυμία 'Γεώργιος Ιορδάνου' και στην συνέχεια επεκτάθηκαν και σε άλλες εμπορικές επιχειρήσεις, κινηματογραφικές κ.α. Έχτισαν δε και αρχοντική κατοικία και μεγάλα γραφεία των επιχειρήσεών τους...". Σημειωτέο ότι ο Γεώργιος Ιορδάνου εμφανίζεται ως αντιπρόδερος του Συλλόγου των Μικρασιατών στην Αλεξάνδρεια το 1908 (Βλ. Κ. Δ. Καπράλου, "Ημερολόγιον Εμπορικόν και Φιλολογικόν", έτος 1^ο, Αλεξάνδρεια 1908, 287).
34. Για τις πληροφορίες σχετικά με το εσωτερικό του σπιτιού του Ε. Ιορδάνου, ευχαριστούμε την εγγονή του Ελένη Ιορδάνου. Μερικά έπιπλα και επιτοίχια ανάγλυφα από την κατεδαφισθείσα έπαυλη βρίσκονται σήμερα στην κατοχή της.
35. Ε. ΠΑΠΑΠΕΡΙΚΑΗ, "Ομιλεί ο Δήμαρχος κ. Ευγ. Ιορδάνου", Ημερολόγιον της Καβάλας, 1929, 13-24. Επίσης ο Ε. Ιορδάνου αναφέρεται ως ένας εκ των ιδρυτών της Ενώσεως Δήμων της Ελλάδας, μέλος της Οργανωτικής Επιτροπής και αντιπρόδερος του Α' Συνεδρίου (Επιθεώρησις της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, περίδος Β', έτος Ζ, Αθήνα 1928, 123).
36. Ν. ΤΣΟΥΜΠΑΚΗ, "Νοσοκομείο Καβάλας. Πως κτίστηκε", εφ. Χρονόμετρο, (Καβάλα, 30 Δεκεμβρίου 2001), 16-17.